

Nezapomenutelná osobnost evropské svahilistiky

Váhal jsem, jak tento článek věnovaný památce Eleny Bertoncini Zúbkové nazvat. Mohli bychom hovořit úže o naší, případně o slovenské afrikanistce, anebo šíře o zakladatelské osobnosti svahilistiky v Itálii. Bezpochyby platí, že všichni, kdo se zabývají vážným studiem svahilštiny – jazyka, jímž se domluví ve východní Africe v různé míře možná až 150 milionů lidí – a její mnohotvárné, rychle rostoucí literatury, ať na evropských, amerických nebo afrických univerzitách, její jméno znají a od loňského podzimu vnímají její odchod jako bolestnou ztrátu. Pro mne osobně to není dobrý pocit psát o Eleně, s níž jsem se znal po řadu let, a s akademickou pečlivostí uvést její životní data v uzavřené podobě: 2. 3. 1939 – 18. 9. 2018. Na jaře letošního roku, na nějž jsme chystali laudatio k jejím osmdesátinám, jsme namísto toho už od loňského září museli číst nekrology a přemýšlet, jak památku naší významné afrikanistky uctít a nenechat zapomenout také v našem prostředí. Kdo jsme ji znali, oceňujeme, že i svahilsky psané nekrology vyzdvihly po právu jak její rozsáhlé znalosti a vědecký přínos (*utaalamu*), tak také lidskou osobnost (*ubinadamu*). Její nedožitou osmdesátku si důstojně připomněli její někdejší kolegové a žáci v Neapoli zvláštním celodenním studijním dnem (*giornata di studi in memoria*) a přední evropští a afričtí bantuisté večerem věnovaným Elenině památce v rámci každoročních svahilistických symposií v Bayreuthu.

Jak zoufale s tím kontrastuje arogantní nezájem, který projevila mladší generace, jež by dnes měla reprezentovat dílo významné afrikanistky, které je díky jejím kořenům a trvalé přátelské spolupráci spjaté s Prahou a naší orientalistikou. Časopis *Nový Orient*, dozajista povolaný všimnout si osobnosti a významného díla, odmítl nekompetentně jak nekrolog, tak hodnotící článek. Snad nyní, rok po neblahém úmrtí, pomohou vyčistit tuto skvrnu kolegové orientalisté a afrikanisté z Plzně.

Elena se narodila v Bratislavě jako dcera Ludo Zúbka (†1969), úspěšného autora historicko-životopisných románů a literatury faktu ze slovenských kulturních dějin. Později představila svého tatínka krátkým pohledem italským čtenářům. Sama zaměřila své studium k orientalistice a afrikanistice. Vystudovala na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze arabistiku a v letech 1961–64 se v rámci doktorského studia, tehdy se říkalo aspirantury, věnovala svahilštině. Vyučoval nás – Elenu a mě – jeden z prvních českých afrikanistů-lingvistů Karel F. Růžička a jako lektor krátce také rodák ze Zanzibaru Rashidi Malik. Růžičku pak Elena vystřídala ve výuce jazyka pro první kurzy afrikanistiky, které se tehdy v 60. letech na fakultě rozbíhaly.¹ Chyběly učebnice. Začínali jsme se starými německými koloniálními gramatikami, jejichž cvičné věty odrážely mentalitu nadřazenosti nad Afričany. Malou českou učebnici pak napsal Růžička.² Elena tehdy, zčásti spolu se mnou, začala rovněž sestavovat a publikovat učební texty pro české studenty svahilštiny (viz Zúbková 1966). Toto pracovní zaměření významně rozvinula po přesídlení do zahraničí.

Provdala se do Itálie v roce 1967 a v historické Pise si v harmonickém prostředí s manželem Claudiem vybudovala nový domov, požehnaný třemi dcerkami. Zároveň nalezla vítané uplatnění při budování svahilistiky v Neapoli. Tamní Orientální ústav, dnešním názvem Neapolská univerzita „L’Orientale“, se v onom desetiletí, zahájeném všude silným zájmem o čerstvě nezávislou Afriku, snažil zavést do svých studijních programů také významné africké jazyky. Eleně, jak uvádí ve svých pamětech, k přístupu do italského akademického prostředí tehdy prospěl odkaz na našeho

¹O historii oboru afrikanistika na FF UK viz Kropáček (2015).

²Růžičkova malá učebnice svahilštiny vycházela jako sešitová příloha *Nového Orientu* (viz Růžička 1968).

nezapomenutelného profesora Karla Petráčka, k němuž se hlásila jako ke svému učiteli (Bertoncini Zúbková 2017). A s velkým elánem začala od školního roku 1968/69 jako první vyučovat italské vysokoškolské svahilštinu a psát pro ně učebnice. Na neapolském „L’Orientale“ se pak vypracovávala až k docentuře (1983) a řádné profesuře v roce 1988. Důležitým mezníkem byla přitom první z jejích cest do východní Afriky v roce 1972, odkud si přivezla velké množství knih, zvláště veškerou sehnatelnou svahilskou beletrii. Tato četba dala hlavní směr jejímu dalšímu odborném zájmu a práci. Byla zvána na evropské vysoké školy přednášet o moderní svahilské literatuře. Po nějaký čas přednášela na INALCO v Paříži, hostovala ve Frankfurtu, Kolíně nad Rýnem, Hamburku, Leidenu, Gentu a Helsinkách. Působila jako členka v mezinárodních odborných afrikanistických asociacích a pravidelně se účastnila setkávání svahilistů v bavorském Bayreuthu. V tomto významném univerzitním centru „afrikanologie“ se přední svahilisté z evropských a afrických akademických pracovišť, odborníci na jazyk a literaturu a často také významní současní východoafričtí literáti, scházejí každoročně po svatodušních svátcích. V roce 2018 se kolokvium (*Kongamano la Kiswahili*) sešlo již po jednatřicáté. Elena přinášela vždy nové, obohacující poznatky, zvláště z literárního pole, a rovněž často předsedala. V letošním roce ji účastníci uctili již jen vzpomínkou při rozsáhlé večerní akci.

Zůstává ovšem rozsáhlé dílo. Když zcela pomineme desítky drobných informací a studií dostupných porůznu v internetových sítích, nabízí se nám další desítky obsažnějších textů původních nebo přeložených prací rozptýlených v různojazyčných odborných časopisech nebo sbornících. O pracích zhruba do přelomu století si může český čtenář udělat představu díky více než dvěma petitem hustě potištěných stran známého lexikonu *Kdo byl kdo, čeští a slovenští orientalisté, afrikanisté a iberoamerikanisté* (Kol. 1999: 74–76). Vidíme, že vedle původních lingvistických a literárněvědných prací nalezneme také knižní nebo časopisecké překlady svahilské poezie do slovenštiny nebo italštiny, mezi překládanými autory figurují výrazné postavy soudobé africké literatury jako Euphrase Kezilahabi (rodem od Viktoriina jezera, dnes světoznámý) nebo Muhammed Said Abdulla ze Zanzibaru. Elenina práce ovšem pokračovala i v našem století, konečnou bibliografii zatím nemáme, někdo z jejích žáků ji snad připraví na webu. U nás se o zaznamenání novějších prací, přesahujících obzor zaznamenaný v *Kdo byl kdo*, pokusila bibliografie české afrikanistiky uveřejňovaná v současnosti ve zvláštním, Africe věnovaném čísle *Archivu Orientálního* (Hulec, Mildnerová 2018).³ Zde proto zaznamenané jen krátce hlavní témata a práce, které Elena sama pro účel souhrnného přehledu vyčlenila při bilancování pro české a slovenské afrikanisty při jejich shromáždění v Hradci Králové na podzim 2016 (viz Bertoncini Zúbková 2017: 200).

Práce pro mateřské pracoviště v Neapoli dosáhly finální podoby v souhrnné monografii o literatuře *Profilo della letteratura swahili* (1984) a v učebnici *Kiswahili kwa Furaha. Corso di Lingua Swahili*⁴ (Bertoncini Zúbková 1987). Kurs je rozdělen do dvou svazků, první se zabývá gramatikou a výklady doprovází literárními texty, druhý obsahuje další texty k četbě a cvičení. Pro stoupající zájem italských obchodních i obecně vzdělaných kruhů učebnice vyšla v obou svazcích znovu v revidovaném druhém vydání v Římě (Bertoncini Zúbková 2009). Jak jsme si již všimli, v tematice svahilské literatury se Elena setkávala se širokým zájmem i v dalších evropských zemích, kde se rozvinuly afrikanistické instituce. Odpověděla na něj rozsáhlou monografií o svahilské próze a divadle, vydanou anglicky v prestižním orientalistickém nakladatelství: *Outline of Swahili Literature: Prose Fiction and Drama* (Bertoncini Zúbková 1989). Důležité téma přerostlo v projekt mezinárodní spolupráce. K Eleně se připojili jako spoluautoři přední svahilista z Ruska Michail Gromov a dva afričtí profesori afrických literatur působící v Bayreuthu. Výsledné druhé, značně rozšířené a dnes pro dané téma standardní vydání tohoto *Outline* uvádí tedy za jejím jménem

³Tato historiografie obsahuje od s. 501 appendix s tematicky rozčleněnou bibliografií. Její poslední část zahrnující studie Eleny Bertoncini na lingvistická a literární svahilská témata publikované převážně po r. 1990 uvádí více než 30 titulů.

⁴Česky: *Svahilština pro radost. Kurz svahilštiny*.

také M. D. Gromov, S. A. M. Khamis a K. W. Wamitila (2009). Elenin přístup ke svahilské literatuře zahrnuje vedle trvalého zasvěceného zájmu o jazyk a o zobrazované sociální skutečnosti často také pedagogickou stránku. Zvláště se zajímá o postavení afrických žen. Nejúspěšnějším dílem této tendence je úspěšná antologie povídek a výborů z románů moderních svahilských autorů – čtyř ze Zanzibaru, pěti z pevninské Tanzanie a jednoho z Keni – vydaná pod titulem *Vamps and Victims* (Bertoncini Zúbková 1996). Osmnáct svahilských textů je uvedeno anglickým představením autorů a situace žen. Jsou utříděny do oddílů Dětství a mládí, Manželství a mateřství, Oběti brutality a pohlavního zneužití a Moderní ženy. Knihu doprovází jazykový komentář a anglický slovníček užitých výrazů.

Trvalou hodnotu si uchovávají Eleniny početné jazykovědné práce. Některé bezprostředně vycházejí z rozborů stylu svahilské krásné literatury (Bertoncini Zúbková 1990; Bertoncini Zúbková 1992), některé jsou cennými příspěvky k vědeckému představení jazykového vývoje, funkcí a tendencí svahilštiny. Na tomto poli Elena významně spolupracovala s předními německými bantuisty. Do monumentálního kolektivního díla *Swahili-Handbuch*, vydaného pod hlavní redakcí Gudrun Miehe a Wilhelma Möhliga (1995) se zapojila jako spolupracovnice redakce a autorka kapitol o některých jevech (homonymie slovesného prefixu -ka-; stylistické příznaky v poezii; idiomatické obraty) a rozsáhlé pomocné komentované chrestomatie.

Není vhodná chvíle nořit se hlouběji do rozsáhlého díla, kterým naše blízká kolegyně přispěla k modernímu, přesnějšímu poznání nejvýznamnějšího afrického domácího jazyka a k ocenění jeho dnešní literatury a jejích možností. Vyškolila řadu specialistů v Itálii a díky Erasmusu a svým početným hostováním i jinde v Evropě. Vzpomínají na ni s vděčností, a pokud ji dnes připomínají, snad nikdy neopomenou – stejně tak jako všichni, kdo ji kdekoliv poznali – připojit ke vzpomínce slova zmiňující Eleninu milou, vlídnou povahu. Svou upřímně žitou křesťanskou víru projevovala v rodině, mezi přáteli i v akademickém prostředí neselhávající laskavostí, dobrem a nesmírnou pracovitostí. V nekrologu, který jsem loni marně nabízel Novému Orientu, jsem dodal, že dnes jí patří i naše modlitby. S prosbou, kterou afričtí křesťané směřují k Bohu prostými slovy o uvedení do „dobrého místa“. Soudobá hlavní organizátorka každoročních svahilistických symposií v Bayreuthu Clarissa Vierke, profesorka literatury v afrických jazycích na tamní univerzitě, touto prosbou uzavřela svůj nekrolog rozeslaný do celého světa odborníkům v jazyce, který společně sdílejí a kultivují: *Mungu amlaze mahali pema*.

Svahilština a její moderní literatura představuje dnes významnou výzvu pro stále propojenější svět s rostoucím populačním podílem Afričanů. Máme tu před sebou již pomalu celé století literatury velmi živou, neobyčejně pestrou, jak nepřekvapivě odpovídá jejímu zřetelnému sepětí se sociální mnohotvárností a tempy přeměn afrických společností, v nichž svahilština žije a rozvíjí se v osobité dynamice.⁵ Evropská afrikanistika dokázala přede dvěma generacemi dobře postihnout starobylé kořeny svahilských vyprávění a bohaté poezie psané arabským písmem a silně ovlivněné islámskou kulturou.⁶ V koloniální době se svahilská literatura, psaná nadále převážně latinkou, tematicky i formálně bohatě rozrostla, souběžně se v ní prosazují všechny tři silné kulturní vlivy formující moderní Afriku: domácí africká tradice, islám a západní civilizace.⁷ Zřetelně lze rozpoznávat i působení etnické různorodosti a vzdělanostních rozdílů mezi mluvčími široce užívaného východoafrického jazyka. Elena položila dobré základy ke studiu plně šíře jeho sociálního zakořenění a literárního využití. Na Slovensku jde v jejích stopách dále Viera Pawliková-

⁵Obecné zamyšlení a konkrétní rozborů na tato témata nabízí Xaver Garnier (2006).

⁶Z této svahilské klasické poezie nebylo dodnes do češtiny překládáno. Dílčí záběr nabídl L. Kropáček studií Východoafrický Jób (1995; v aktualizované verzi 2018: 194–201).

⁷Směrodatnou trojici vlivů formuloval slavný keňský vzdělanec Ali Al'Amin Mazrui (1986). Myšlenka byla předkládána i významným televizním dokumentárním seriálem. Mazrui ji sám představoval i vlastním trilingvismem: hovořil svahilsky, arabsky a anglicky.

-Vilhanová, která vedle svého hlavního zaměření na africké dějiny věnuje pozornost i svahilské kultuře a překladům.⁸

U nás v Česku se dnes akademický zájem o svahilskou filologii ocitl zřetelně ve stínu za afrikanistikou orientovanou na antropologii a dějiny s politickými akcenty. Jako by naše pražská alma mater vychovala svahilisty – jak jsme kdysi trpkým položertem konstatovali v Bayreuthu – hlavně či výhradně na export. Elena, která se provdala do Itálie, byla první. Z další generace následuje Magdalena (krátce Maneka) Slavíková z Brna, jež po studiích v Praze pokračovala v Londýně u Malcolma Guthrieho a nalezla úspěšné uplatnění na důležitém americkém afrikanistickém centru na universitě v Madisonu ve Wisconsinu. Provdala se za českého historika působícího v USA M. Haunera. Dnes jako emeritní profesorka dělí svůj čas mezi pobyty s manželem a dětmi v Americe a s původní rodinou v Brně (viz Hauner née Slavíková 2017). Nejmladší členkou českého exportního svahilistického trojlístku je Alena Rettová. K jejím avantgardním počínům patřil před časem i svahilský překlad a inscenace Havlovy *Vernisáže* (Havel 2005). Působí v Londýně na School of Oriental and African Studies. Odbornému zájmu a respektu se těší její práce o filosofii formované a psané v afrických jazycích. Iniciativně se snaží udržovat odborné vazby a spolupráci mezi SOAS a českým okruhem zájemců o různá, zvláště filosofická a jazykovědná témata afrikanistiky. Snad se v mladší generaci podaří překonat dnešní nežádoucí útlum.

Bibliografie

- Bertoncini Zúbková, E. 1984. *Profilo della letteratura swahili*. Neapol: Istituto Universitarion Orientale.
- Bertoncini Zúbková, E. 1987. *Kiswahili kwa furaha. Corso di lingua swahili*. Neapol: Istituto Universitarion Orientale.
- Bertoncini Zúbková, E. 1989. *Outline of Swahili Literature: Prose Fiction and Drama*. Leiden: Brill.
- Bertoncini Zúbková, E. 1990. *Verbal Markers in Narrative and Non-narrative Literary Discourse*. Gent.
- Bertoncini Zúbková, E. 1992. „Stylistic approaches to E. Kezilahabi's novels and poetry.“ *Afrikanistische Arbeitspapiere* 31: 5–67.
- Bertoncini Zúbková, E. 1996. *Vamps and victims: Women in modern Swahili literature*. Köln: Rüdiger Köppe.
- Bertoncini Zúbková, E. 2009. *Kiswahili kwa furaha. Corso di lingua swahili*. 2nd Ed. Řím: Aracne.
- Bertoncini Zúbková, E. 2017. „Afrikanistika na Orientálnej univerzite v Neapole.“ Pp 197–200 in P. Skalník a kol. *Afrikanistika v českých zemích a na Slovensku po roce 1960: kritické ohlédnutí*. Hradec Králové: FF UHK.
- Bertoncini Zúbková, E., M. D. Gromov, S. A. M. Khamis, K. W. Wamitila. 2009. *Outline of Swahili Literature: Prose Fiction and Drama*. 2nd Ed. Leiden: Brill.
- Garnier, X. 2006. *Le roman swahili. La notion de „littérature mineure“ a l'épreuve*. Paříž: Karthala.
- Hauner née Slavíková, M. 2017. „Quo Vadis, Czechoslovak Africanist? A Personal Journey 1961–2016.“ Pp 139–163 in P. Skalník a kol. *Afrikanistika v českých zemích a na Slovensku po roce 1960: kritické ohlédnutí*. Hradec Králové: FF UHK.
- Havel, V. 2005. *Uzinduzi*. Středokluky: Zdeněk Susa.
- Hulec, O., K. Mildnerová. 2018. „Historiography of Czech and Slovak Studies on Africa.“ *Archiv Orientální* 86 (3): 471–542.
- Kol. 1999. *Kdo byl kdo, čeští a slovenští orientalisté, afrikanisté a iberoamerikanisté*. Praha: Libri.
- Kropáček, L. 1995. „Východoafrický Jób.“ *Nový Orient* 67 (5): 155–158.
- Kropáček, L. 2015. „Afrikanistika na Filozofické fakultě UK: Ambice a bolesti.“ Pp 157–170 in T. Retka, A. Bedřich (eds.). *Rytíř z Komárova: K 70. narozeninám Petra Skalníka*. Praha: AntropoWeb.
- Kropáček, L. 2018. *Na cestě k porozumění Orientu a Africe: Vybrané texty z let 1964–2016*. Praha: Karolinum.

⁸K tématu rozvinutí moderní svahilské kultury publikovala V. Pawliková-Vilhanová studii „Kiswahili – Language and Culture. Then and Now“ (2016). Starší relevantní bibliografii V. Vilhanové obsahují bibliografie uvedené výše (Kol. 1999; Hulec, Mildnerová 2018).

- Mazrui, A. A. 1986. *The Africans: A Triple Heritage*. Little Brown & Co.
- Miehe, G., W. J. G. Möhlig (eds.). 1995. *Swahili-Handbuch*. Köln: Rüdiger Köppe.
- Pawliková-Vilhanová, V. 2016. „Kiswahili – Language and Culture. Then and Now.“ Pp 351–366 in Z. Gažáková, J. Drobný. *Arabic and Islamic Studies in Honour of Ján Paulíny*. Bratislava: Comenius University.
- Růžička, K. F. 1968. *Úvod do svahilštiny*. Praha: Academia.
- Zúbková, E. 1966. *Cvičebnice svahilštiny pro začátečníky I*. Praha: Univerzita Karlova.

Luboš Kropáček
Univerzita Karlova
Lubos.Kropacek@ff.cuni.cz